

18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785)

Bevezetés – Az útleírások kutatási előzményei és problémái

“Mi németek gyakrabban utazunk, mint talán a földkerekség bármely más népe, és mindig is nemzetünk erényeihez sorolhatjuk, hogy az utazáshoz ily kedvünk van.”¹

Mivel a lelkes német utazók élményeiket legtöbbször írásban is rögzítették, könyveik különböző vizsgálatok forrásául szolgálhatnak. Az az “információhal-maz” pedig, amelyet könyveik és feljegyzéseik megőriztek számunkra, több tudományág hasznára lehet.

A felvilágosodás korában az útleírások igen kedveltek voltak és az egyik legdivatosabb műfajnak számítottak, sőt hozzájárultak ahhoz, hogy a 18. század-ban új nézetek és látásmódok alakultak ki.

Az utazási irodalom az egyik legizgalmasabb és legszórakoztatóbb műfaj, mégis évszázadokon keresztül kívül esett a tudományos kutatás látószögén. A 20. század fordulója változást hozott: a lejegyzett élmények tudományos vizsgálatok alapjául szolgáltak, főként művelődéstörténeti szempontból. A 20. századi kutatás történe-ti áttekintésekor Brenner rámutat arra, hogy “az utazási irodalom kutatása, legalább is a germanisztikán belül, alig több mint két évtizede [létezik]”.² Német-országban az 1970-es évektől élénkült meg a kutatás, több tanulmány és tanul-mánykötet jelent meg. Kezdetben olyan utazók leírásait elemezték, akik a német irodalom történetében jelentős szerepet játszottak. A nyolcvanas években külön-ösen a brémai publikációkban nyert teret az útleíró irodalom, a kutatók vizsgálata-inak középpontjában pedig főként 18. századi utazások álltak.³ Az utóbbi évek

1 A tanulmány (ami eredeti formájában az ELTE BTK Német Tanszékén leadott szakdolgozat) elkészítéséhez nagy segítséget nyújtottak a tanszéken elnyert ösztöndíjak, amelyek lehetővé tették a hamburgi és saarbrückeni kutatómunkát. August Ludwig Schlözer: Entwurf zu einem Reise-Collegio nebst einer Anzeige seines Zeitungs-Collegii. Göttingen, 1777. Vorrede 2.o. (a továbbiakban: Schlözer: Entwurf)

2 Peter J. Brenner: Der Reisebericht in der deutschen Literatur: ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte. Tübingen, 1990. 15.o. (a továbbiakban: Brenner: Gattung). Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az utazásokkal kapcsolatos kiállítások szinte kizárólag az 1980-as években kerültek megrendezésre. Ld. Peter J. Brenner: Auswahlbibliographie der Forschungsliteratur zur Geschichte des Reisens und des deutschen Reiseberichts. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Szerk.: Peter J. Brenner. Frankfurt am Main, 1989. 508-538. o.

3 Wolfgang Griep–Hans-Wolf Jäger: Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts. Heidelberg, 1983. (Neue Bremer Beiträge, 1.), Uók: Reisen im 18. Jahrhundert. Neue Untersuchungen. Heidelberg, 1986. (=Neue Bremer Beiträge, 3.)

eredményeit figyelembe véve az útleíró-irodalom kutatásának virágkoráról beszélhetünk.⁴ Németországban első lépésként kutatóközpontot alapítottak 1992. május 22-én, "Eutiner Forschungsstelle zur historischen Reisekultur" néven. Az itt dolgozó tudományos munkatársak célja egy multidiszciplináris kutatóbázis felállítása, pl. könyvtár kiépítése, amely átfogja a 16-20. század útleíró-irodalmát, valamint egy számítógépes adatbank is felépítés alatt áll, amely - az elképzelések szerint - tartalmazná az európai könyvtárak németnyelvű útleíró-irodalmának katalógusát.

A magyar kutatók tevékenysége elsősorban forrásközlésre szorítkozott⁵ vagy rövidebb összefoglalások mellett mutatták be az utazást és az utazót.⁶ A 80-as évektől azonban nálunk is megerősödött az útleírások iránti érdeklődés, tanulmányok, forrásközlések stb. jelentek meg egyre nagyobb számban.⁷

Az útleíró-irodalom vizsgálatakor több nehézség merül fel. Az első vitás pontot maga a cél meghatározása jelenti. A kutatók már nem elégednek meg pusztán forrásközléssel. Németországban leginkább a külföld, a külszország élményének megragadását, megjelenítését és megtapasztalását próbálják meg nyomon követni és elemezni. A vizsgálat során nemcsak tartalmi és formai kérdések felé fordulnak, hanem az útleírás keletkezésének okait is nagyító alá veszik.⁸ Nem egységesek az álláspontok a tipologizálás kérdésében sem.⁹ Az újabb, társadalomtörténeti indítatású felfogás, ellentétben a filológiai irányzattal, nem tesz különbséget dokumentáló, leíró vagy szépirodalmi útirajz között, mindegyik útleírás lehet a vizsgálatok tárgya. Az sem döntő tényező, hogy a leírás az irodalomtörténetben jelentős szerepet tölt-e be. Az egyetlen kritérium Brenner szerint az, hogy az útiélménynek valódinak, autentikusnak kell lennie¹⁰, az esztétikai érték és az igazságtartalom nem döntő követelmény.

A jelen tanulmány a kiválasztott útleírásokat és megjegyzéseiket a felvilágosodás korának legfontosabb szempontjai és mozgatórugói alapján vizsgálja, szembesíti

4 Peter J. Brenner: Einleitung. 7.o. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Szerk.: Peter J. Brenner. Frankfurt am Main, 1989. (a továbbiakban: Brenner: Einleitung)

5 A teljesség igénye nélkül ld. pl. Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Budapest, 1891., Haraszi Sándor - Pethő Tibor: Uti kalandok a régi Magyarországon. Budapest, 1963.

6 Birkás Géza: Francia utazók Magyarországon. Szeged, 1948.

7 Szintén a teljesség igénye nélkül H. Balázs Éva: Wer war Rotenstein? In: Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs. 41 (1990) 43-52.o.; akinek köszönöm szakdolgozatomhoz és jelen tanulmányhoz nyújtott segítségét; Kristán Eszter: Utazás és útleírás a történeti kutatásban. Egy szimpozionról. In: Századok. 1982. 5.sz., G. Györfly Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. (Idegen utazók megfigyelései) Budapest, 1991.; Gömöri György (vál. ford.): Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542-1737); Magyar utazók lexikona. Szerk.: Balázs Dénes. Budapest, 1993.

8 Brenner: Gattung. 5.o.; Peter J. Brenner: Die Erfahrung der Fremde. Zur Entwicklung einer Wahrnehmungsform in der Geschichte des Reiseberichts. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Szerk.: Peter J. Brenner. Frankfurt am Main, 1989.

9 A német kutatók közötti vitához és az osztályozás problematikájához ld. Brenner: Gattung. 1-18. 10 Uo. 24.o.

egymással az utazók ellentétes kijelentéseit vagy kiemeli azok azonosságait. Ezáltal bemutatásra kerülnek azok az információk, amelyekkel ebben a korban a külföldiek hazánkról rendelkeztek. A tanulmányt ezért narratív-elbeszélő jelleg jellemzi. Mivel az útikönyvek tartalma nem túlzottan ismert, a dolgozat bemutatja az útikönyvekben található anyagot, amely segítséget nyújthat más kutatási témákhoz is.

A kijelentések és megjegyzések aktuális kutatási kontextusba való ágyazása későbbi tanulmány feladata lesz, ez meghaladta volna jelen tanulmány kereteit, erre többéves kutatómunka után van lehetőség. A tanulmány ezért a kutatási eredmények bemutatásának első állomása. Az útleírások kiválasztásánál formai és tartalmi kritériumok játszottak szerepet. A 18. század több típusú útleírása alapján az útirajzok sokszínűségét is be tudja mutatni. A kiválasztott művek az időben kb. 50 évet ölelnek át, ezért alkalmasak lehetnek a műfaj 18. században létrejött formái, tartalmi és stilisztikai változásainak megvilágítására is.

Kísérlet az utazások tipologizálására

Az mozgás és az utazás élménye már igen régen összefonódott az emberek történetével, a legrégebb írásos emlékek is tanúskodnak erről. Korábban az utazást a tapasztalás, a tanulás egyik fontos eszközének tartották.

A legősibb típusok közé sorolhatjuk a zarándoklatokat és a missziósutakat. Később kialakult a pragmatikus utazás több fajtája is, így a kézművesek kötelező vándorévei, az üzletemberek kereskedőújtjai.¹¹

A hadi eseményeknél is jelentős szerepet kapott a mobilitás, a katonák is hozzájárultak az információáramláshoz. De az "egyszerű" nép is részt vett fürdőútjaival és kirándulásaival. A hivatalos küldöttek és a diplomaták mellett pedig hamarosan megjelentek a kutatók és a kalandvágyó felfedezők is. A tengerentúli felfedezőutak változást jelentettek nemcsak az utazások formáiban, hanem jellemben is: még szélesebbre tágult az emberek látószöge, óriási mértékben megnövekedett az utazási kedv és bővült a megszerezhető ismeretanyag.¹²

A 16. század folyamán az előkelő családok köreiben egy újabb utazási típus kezdett divatba jönni: a nemes ifjak képzéséhez hozzátartozó tanulmányút, az ún. "Kavaliertour" (The Gentleman's Tour of Europe, Grand Tour). A külföldi tanulmányút általában a nevelés lezárását jelentette a 18. században. Befejezése után felnőttnek tekintették a fiatalembert.¹³ Az út során a fiatalok megismerkedtek az idegen országokkal és lakóikkal, szokásaikkal, hagyományaikkal, nyelvük-

11 Gert Robel: *Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung*. In: *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs-forschung*. Szerk.: Boris I. Krasnobaev - Gert Robel -H. Zeman. Berlin, 1980. 9.o.

12 Hans Henning: *Die Weimärer Stammbuchsammlung in der Zentralbibliothek der deutschen Klassik*. In: *Stammbücher als kulturhistorische Quellen*. Szerk.: Jörg-Ulrich Fechner. München, 1981. 37-68. (= *Wolfenbütteler Forschungen*, 11.) 37.o.

13 F. Csanak Dóra: *Két korszak határán. Teleki József a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest, 1983. 345. o.

kel, politikai, társadalmi és gazdasági berendezkedésükkel, történelmükkel. Más, gyakorlati "funkciója" is volt azonban ennek a képzésnek. A fejedelmi udvaroknál és a külföldi nemesi családoknál tett látogatások révén bepillantást és ezáltal példát is nyertek a rangjukhoz méltó társasági életbe, és jövőjükre nézve értékes kapcsolatokat köthettek.¹⁴

Az előkelő ifjakat általában 16. és 21. életévük között küldték külföldre, a 18. század végére ez azonban már a 30. esztendő felé tolódott el. II. József például kifejezetten rosszalotta 17 és fél éves Miksa öccse európai útját, túl fiatalnak tartotta.¹⁵ Később pedig rendeletileg tiltotta meg, hogy alattvalói 28. életévük betöltése előtt vágjanak neki a külföldi útnak.¹⁶

18. századi változások az utazási típusokban, az úticélokban és az utazás technikájában¹⁷

"A világ egy korszakában sem utaztak oly sokat, mint a miénkben, mikoris szinte járvánnyá vált az utazás!" - jelent meg 1784-ben a Teutscher Merkurban.¹⁸

A feudális szerkezet bomlása, a gazdasági fejlődés és az új polgári ideológia kialakulása kedvezett az utazási láz növekedésének. A középkor "röghököttjeivel" szemben az új korszak képviselői már mozgásszabadságot élveztek és vállalkozókedv jellemezte őket.¹⁹ Azonban nem csak a személyi, hanem a technikai feltételek is megváltoztak. Az új életviszonyok, az utak minőségének javulása és a közlekedési eszközök fejlődése²⁰ is hozzájárult ahhoz, hogy egyre több polgári származású ifjú indult útra, akik átvették a nemesek úticéljait²¹, átalakították az arisztokrata utazási szokásokat és így új jellegű utakat terveztek és bonyolítottak le.²²

14 Eva-Marie Csáky-Loebenstein: Studien zur Kavalierstour österreichischer Adeliger im 17. Jahrhundert. In: Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. LXXIX. (1971) 408-434. 414.o., és ld. Hans Erich Bödeker: Reisebeschreibungen im historischen Diskurs der Aufklärung. In: Aufklärung und Geschichte. Szerk.: Hans Erich Bödeker - Georg G. Iggers - Jonathan B. Knudsen - Peter H. Reill. Göttingen, 1980. 279.o.

15 Max Braubach: Maria Theresias jüngster Sohn Max Franz. Letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischof von Münster. Wien - München, 1961. 28. o.

16 Robel i.m. 14.o.

17 Ld. Brenner: Gattung. 179-198.o.

18 Wolfgang Griep. Reiseliteratur im späten 18. Jahrhundert. In: Deutsche Aufklärung bis zur Französischen Revolution 1680-1789. Szerk.: Rolf Grimminger. München - Wien, 739-764. 739. o.

19 Uo. 740-741.o.

20 Ld. Klaus Beyrer: Des Reisebeschreibers 'Kutsche'. Aufklärerisches Bewußtsein im Postreiseverkehr des 18. Jahrhunderts. In: Reisen im 18. Jahrhundert Neue Untersuchungen. Szerk.: Wolfgang Griep - Hans-Wolf Jäger. Heidelberg, 1986. 50-90.o. és Klaus Laermann: Raumerfahrung und Erfahrungsraum. Einige Überlegungen zu Reiseberichten aus Deutschland vom Ende des 18. Jahrhunderts. In: Reise und Utopie. Zur Literatur der Spätaufklärung. Szerk.: Hans Joachim Piechotta. Frankfurt am Main, 1976. 57-97.o.

21 Az úticélokhoz ld. Robel 17-19.o.

22 Griep i.m. 743.o. és Bödeker i.m. 283.o.

A gyakorlati céllal indított utakat a 17. századtól kezdve lassan háttérbe szorították az egyetemi tartózkodással egybekötött tanulmányutak, amelyek elsődleges célja a megismerés, a tapasztalás ill. a személyes élmény volt.

Már a 16. században megjelent az ú.n. "tudós-utazás" (gelehrte Reise), résztvevői nem egyetemjárók voltak, hanem tanult tudósok, akik konkrét célokat tűztek maguk elé, könyvtárlátogatásokat, ókori emlékhelyek felkeresését, stb. 1730 körül alakult ki a lexikográfiai-topológiai utazástípus, az utazók itt pusztán megfigyelőként szerepeltek. Hatalmas mennyiségű adathalmazt gyűjtöttek össze a beutazott területek politikai berendezkedéséről, kultúrájáról, a népességről, szokásairól, stb.²³ Ennek az utazási formának egy továbbfejlesztett változata az ú.n. "enciklopédikus" út, amely célja az utazás alatti empirikus megfigyelés és vizsgálatok, ill. az információk lejegyzése és teljes leltárbeszedése volt. Ezen beszámolók képezték az összehasonlító államtudománynak, a statisztikának elsődleges forrásbázisát.²⁴

A 18. század végén olyan utazók jelentek meg, akiket már szakirányú érdeklődés vezérelt, így kialakultak pl. az ásványtani, botanikai, gyógyszerészeti, gazdasági, irodalmi és művészettörténeti céllal indított utazások.²⁵

A tengerentúli felfedezőutak mellett nagy hangsúlyt kapott az európai orientáció. Aki csak tehetett, útnak indult, majd visszatérve élményeit, tapasztalatait kinyomtatva hozzájárult az információáramlás, a tájékozódás megkönnyítéséhez. "Szinte nincs olyan utazás ebben a korban, amelyet nem oly szándékkal kezdtek meg, hogy a végén egy könyvet írjanak róla."²⁶

Az útleírások típusai

Magát az "útleírást" a következő módokon definiálhatjuk: olyan mű, amely "egy valóságos vagy fiktív utazás célkitűzéseiről, előkészületeiről, benyomásairól és tapasztalatairól tudósít, vagy útmutatást nyújt hozzá"²⁷, "minden olyan prózai alkotás, amelyben az utazás-téma, a földrajzi hely megtapasztalása a mű szerves alkotórésze"²⁸, "egy utazás elbeszélő bemutatása", amely célja az autentikus információk továbbítása és közvetítése.²⁹ A korabeli kézikönyvek meghatározása szerint: "Útleírás, utikönyv, [...] vagy olyan könyv, amelyben vagy a [szerző] saját, vagy a mások útjait mutatja be, és benne leginkább elmeséli, mikor és hogyan

23 Bödeker i.m. 280-281.o.

24 Uo. 282-284.o. és Laermann i.m. 79-80.o. Ld. August Ludwig Schlözer: Theorie der Statistik Nebst Ideen über das Studium der Politik überhaupt. Göttingen, 1804. (a továbbiakban: Schlözer: Theorie)²⁵Hans-Wolf Jäger: Reisefacetten der Aufklärungszeit. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Szerk.: Peter J. Brenner. Frankfurt am Main, 1989. 261-283., 262. o.

26 Laermann i.m. 77.o.

27 Gerhard Huck: Der Reisebericht als historische Quelle. In: "...und reges Leben ist überall sichtbar!" Reisen im Bergischen Land um 1800. Szerk.: Gerhard Huck - Jürgen Reulecke. Neustadt an der Aisch, 1978. 27-44. 28.o.

28 Griep i.m. 740.o.

29 Brenner: Gattung 1.o.

jutott az egyik helyről a másikra, mi különlegessel találkozott [...]”.³⁰ Kimondottan irodalmi igényrel azonban útleírások csak igen későn jelentek meg.

A 18. század a műfajon belül is újdonságokat hozott: itt is végbement egy tematikai és módszertani változás, az “utazás polgárvá alakulása”³¹ következtében. Az olvasóközönség új igényekkel lépett fel, amelyeket már a polgári ideológia alakított ki. Az 1770-75 évektől kezdve az objektivitásra, autenticitásra törekvés mellett egyre inkább teret nyert az útleírásokban a szabad, nyílt kritika a saját és a többi országgal szemben. A publikum többé már nem az elkendőzött, talányosan megfogalmazott véleményekre és ábrázolásokra volt kíváncsi.³² A útleírások fontos szerephez jutottak a társadalomban, a felvilágosodás korában a nyilvános viták fórumává váltak.³³

Az útiélményeket a legváltozatosabb formákban jegyezték le és publikálták. Az útleírások “virágkorában”³⁴ a beszámolók különböző válfajai léteztek egymás mellett. A legkedveltebbek személyes elemeket és megjegyzéseket is tartalmaztak, ide sorolhatók a naplók, útinaplók és az akkoriban különösen divatos levélforma.

Egy másik csoportot alkotnak a különféle útikönyvek, az ún. apodemikák. Céljuk szerint a beutazandó vidékről nyújtottak hasznos információkat, üdvösjótanácsokkal és gyakorlati útmutatásokkal egyetemben.³⁵ Ezeket az adatokat lehetőleg meghatározott útvonalakhoz rendelték, de igen gyakran csak egymás után sorolták fel a településeket. Ezek az útirajzok feltűnően kevés személyes jegyet viselnek magukon, adatokkal telezsúfolt száraz, gyakorlati tanácsokat adó könyvek. Azonban bemutatták pl. minden egyes település nevezetességeit, vallási megosztottságát, sőt kuriózumokról is szót ejtettek. Ezeknél az útikönyveknél az

30 Grosses vollständiges Universal-Lexicon Aller Wissenschaften und Künste, Welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden. Leipzig - Halle, 1731-1764. XXXI.k. 361.hasáb.

31 Brenner: Gattung. 159.o.; és Uli Kutter: Apodemiken und Reisehandbücher. Bemerkungen und ein bibliographischer Versuch zu einer vernachlässigten Literaturgattung. In: Das Achtzehnte Jahrhundert 4 (1980) II. 116-131. (= Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts) 116.o.

32 William E. Stewart: Die Reisebeschreibung und ihre Theorie im Deutschland des 18. Jahrhunderts. Bonn, 1978. 250-251.o. (továbbiakban: Stewart), és uő: Gesellschaftspolitische Tendenzen in der Reisebeschreibung des ausgehenden 18. Jahrhunderts. In: Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts. Szerk.: Wolfgang Griep - Hans-Wolf Jäger. Heidelberg, 1983. 32-47., 33.o.

33 Wolfgang Neuber: Zur Gattungspoetik des Reiseberichts. Skizze einer historischen Grundlegung im Horizont von Rhetorik und Topik. In: Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur. Szerk.: Peter J. Brenner. Frankfurt am Main, 1989. 50-67., 60. o.

34 Brenner: Einleitung. 8.o., Laermann i.m. 78. o., Michael Harbsmeier: Reisebeschreibungen als mentalitätshistorische Quellen: Überlegungen zu einer historisch-antropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Szerk.: Antoni Maczak - Jürgen Teuteberg. Wolfenbüttel, 1982. 21.o., Horst Möller: Aufklärung in Preußen. Der Verleger, Publizist und Geschichtsschreiber Friedrich Nicolai. Berlin, 1974. 99.o.

35 Jäger i.m. 262.o.

aktualitás és a megbízhatóság lényeges követelménynek számított, ezért a kötetet többször is felújították és friss adatokkal egészítették ki.³⁶

Útleírás elméletek és változásai a 18. században

Már elég korán felismerték a kutatók (és az olvasók), hogy "idegen országokról szóló kritikai beszámolók egyben az otthoni viszonyok értékelését is tartalmazzák". Stewart szerint többféle leírást különböztethetünk meg: úti beszámolókat, amelyeket előre elhatározott szándékkal vagy anélkül jegyeztek fel; explicit módon írottakat, ahol a szerző személye és véleménye többé-kevésbé nyíltan jelentek meg, ill. implicit jellegűeket, amelyek csak burkolt célzásokat tartalmaztak.

Az ókori és a középkori szerzők leginkább explicit fogalmazták meg leírásaikat, előre eldöntött szándékkal. Könyveikkel hazájuk erényeit emelték ki és jó tulajdonságait dicsérték. Betartották a műfaj egyik íratlan szabályát is, vagyis szülőföldjükről csakis pozitívumokat, erényeket tártak a közönség elé.³⁷

A 18. században a személyes tapasztalat volt az elsődleges kritérium. Az útleírás egészéből ki kellett tűnnie, hogy a szerző személyesen tette meg az utat, saját szemével vizsgált meg mindent, amiről a könyvében szót ejt.³⁸

A korszakot jellemzi, hogy az útra kelt híres személyiségek az új ideológia hívei voltak. Szemük előtt a minden tudományt átfogó univerzális tudás képe lebegett. Könyvformába öntött műveikkel az általános felvilágosodáshoz, az információátadáshoz és a társadalmi jóléthez kívántak hozzájárulni. Az enciklopédikus tudás magába foglalta a lehető összes tudományágat. Egy útleírásnak szót kellett ejtenie a földrajzi és geológiai viszonyokról, gazdasági és pedagógiai kérdésekről, és a szerző nem hanyagolhatta el a művészeteket vagy a régészeti leleteket sem. Fontos alkotóelemmé vált a szokások és hagyományok lejegyzése és magyarázata is.³⁹

Csak a század végén jutott érvényre egy ellentétes tendencia, az útleírók tudatosan feladták az átfogó megfigyelés igényét és az információk rendszerbe illesztésének elvárását - ezáltal vált lehetővé a szubjektív észlelések és megjegyzések megjelenése. A századfordulón Jonas Ludwig von Heß már nem az általánost és az univerzális képét próbálta megragadni. Ehelyett inkább azt a véleményt

36 Ld. pl. Gottlob Friedrich Krebel: Die vornehmsten Europäischen Reisen, wie solche durch Deutschland, die Schweiz, die Niederlande, England, Portugall, Spanien, Frankreich, Italien, Dännemark, Schweden, Ungarn, Polen, Preußen und Rußland, auf eine nützliche und bequeme Weise anzustellen sind, mit Anweisung der gewöhnlichsten Post- und Reiserouten, der merkwürdigsten Oerter, deren Sehenswürdigkeiten, gangbarsten Münzsorten, Reisekosten etc. Hamburg, 1767. Krebel könyve már a harmadik változata egy útikézikönyvnek, amelyet először 1682-ben Martin Zeiller adott ki. 1706-ban újabb kiadást ért meg Peter Ambrosius Lehmann átdolgozásában, amíg 1767-ban Krebel ismét felújítva, aktualizálva nyújtotta át az olvasóknak és az utazóknak.

37 Stewart i.m. 249.o.

38 Ld. Andreas Bürgi: Weltvermesser: die Wandlung des Reiseberichts in der Spätaufklärung. Bonn, 1989.

39 Hans-Wolf Jäger: Der reisende Enzyklopäde und seine Kritiker. Friedrich Nicolais "Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781". In: Jahrbuch der deutschen Schillergesellschaft. 26 (1982). 104-124. 106-110.o.

képviselte, "hogy minden [...] egy saját, külön álláspontot igényel; hogy létezhet különböző fajta felvilágosodás és felvilágosodás nélkül különböző fajta boldogság".⁴⁰ Sőt nála már megjelentek az ún. "szentimentalista utazás" jellemzői is. Az utazás mint cselekvés közömbös számára, sokkal inkább a lelkében dúló viharokról és belső érzéseiről szerezhetünk tudomást.

A felvilágosodás korában az útleírások a hírhálózat fontos alkotórészei voltak. A levelezések mellett, amelyek a véleménynyilvánítás és az információáramlás megbízhatóbb forrásának számítottak, az úti beszámolók roppant nagy szerephez jutottak. A göttingeni August Ludwig Schlözer professzor, korának egyik neves politikai gondolkodója és statisztikusa könyvében így fogalmazta meg jelentőségüket: "művelt [civilizált] országoknál [...] az egyetlen forrás[nek számítanak], a többinél csak kiegészítő eszköz; sőt egyáltalán nem az, ha az utazó csak hallomásból ír róluk".⁴¹ Az egyetemen tartott utazási szemináriumán pedig megpróbálta az elméletben megfogalmazott elgondolásait a gyakorlatba átültetni.⁴²

Georg Forster⁴³ - akit az útleírások teorétikusának is neveztek - fogalmazta meg a publikum igényeinek fejlődését és változását. Forster szerint az ideális útleíró a következő tulajdonságokkal rendelkezik: becsületesség, (hogy "a dolgokat helyesen és valódi színükben tudja feltüntetni") és éleselméjűség (hogy a tényeket "kapcsolatba tudja egymással hozni és ebből általános következtetéseket tudjon levonni"). Ez a két erény szükségeltetik ahhoz, hogy a szerző az olvasóközönség számára megfelelő "utat" jelölhessen ki, amely felfedezéseket rejthet számára. Forster stilisztikai követelményeket is megjelölt könyvében: az írásmódnak tisztának, kellemesnek és harmonikusnak kell lennie, vallotta.⁴⁴

A kiválasztott utazók elméletei leginkább műveikhez írott előszavaikban figyelhetők meg. Keyßler, csatlakozván utazásának céljához, leírását is pedagógiai céllal vetette papírra⁴⁵: útmutatást akart a külföldön tartózkodó fiatal németek kezébe adni, hogy így könnyebben tudjanak ismeretekhez jutni és ezáltal otthonosabban

40 Jonas Ludwig von Heß: *Durchflüge durch Deutschland, die Niederlande und Frankreich*. Hamburg, 1793-1800. Zuflug 9-10. o.

41 Schlözer: *Theorie* 77.o. Schlözer az útleírást abban az értelemben használta, amikor egy olyan országról szolt a beszámoló, amely nem a szerző sajátja.

42 Ld. Schlözer: *Entwurf* és August Ludwig Schlözer: *Vorlesungen über Land- und Seereisen, nach dem Kollegheft des stud.jur. E.F. Haupt*. Kiadja: Wilhelm Ebel. Göttingen, 1962.

43 Wilhelm Kosch: *Deutsches Literatur-Lexikon. Biographisches und Bibliographisches Handbuch*. Zweite, vollständig neubearbeitete und stark erweiterte Auflage. Bern, 1961, I.k. 534.o. (a továbbiakban: Kosch) Georg Forstert 1754. november 27-én született Nassenhubenben, Danzig mellett. Apját, Johann Reinhold Forster elkísérte Cook második utazására. 1778-tól Kasselben, 1784-től pedig Vilniusban a természettudományok professzoraként oktatott az egyetemen. 1788-ban a mainzi választófejedelem könyvtárosának hívta meg. Párizsban halt meg 1794. január 10-én.

44 Johann Reinhold Forster's und Georg Forster's *Reise um die Welt in den Jahren 1772 bis 1775*. In: *Georg Forsters sämtliche Schriften*. Leipzig, 1843. I-II.k. 8-9. o.

45 Johann Georg Keyßlers, *Mitglieds der Königl. GroßBritann. Societät, Neueste Reise durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen, worin der Zustand und das Merkwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelt der Natürl.-Gelehrten, und Politischen-Geschichte, der Mechanick, Mahler- Bau- und BildhauerKunst, Münzen, und Alterthümer erläutert wird*. Hannover, 1740.

mozogjanak a tudomány világában is. Emellett könyvének információival, megfigyeléseivel és újdonságaival természetesen korának tudományosságához kívánt hozzájárulni.

Friedrich Nicolai Berlinről és Potsdamról írott munkájával vált ismertté. A szerző itt fogalmazta meg legelőször nézeteit az ideális (út)leírásról. Könyveit követendő példaként prezentálta, amelyeket "belső rend és érthetőség, teljesség és pontosság" jellemez. Nicolai a legfontosabb kritériumnak tartotta, hogy az utazó mindent saját szemével nézzen és vizsgáljon meg, mivel csak így lehet a hibákat, tévedéseket és hamis adatokat kijavítani ill. kiküszöbölni⁴⁶; a leírásoknak igen pontosoknak kellett lenniük.⁴⁷

Nicolai felfogása tükröződik az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* köteteiben, ahol külön fejezetet szentelt az útleírásoknak. A tárgyalt műveket az általa felállított követelményrendszer szerint vizsgálták a recenzensek, mint pl. Michel de Montaignes utazásait: "Ha azok a legjobb útleírók, akik legtöbbször csak saját magukról mesélnek, és teljes oldalakat töltenek meg azzal, hogy hányszor volt fejfájásuk, hascsikarásuk vagy vesefájdalmuk [...], hogy mit ettek és ittak, mikor, hol és miért aludtak jól vagy rosszul etc.etc.etc., nos akkor egy teljesen új osztályzást kell készítenünk az útleírókról."⁴⁸

"Ha az ember a dolgok valódi állását akarja bemutatni, akkor őszintén kell beszélni."⁴⁹ Ebben az értelemben Nicolai fellépése új korszakot jelent az útibeszámolóknak történetében. Nicolai 1783-ban hirdette meg programját, vagyis az addig elfojtott irányzat végre színre lépett: a honi viszonyokat többé már nem indirekt módon, hanem nyíltan és őszintén kritizálták az írók.⁵⁰ Az "őszinteség" alatt Nicolai nemcsak tárgyúséget, továbbá igazságszeretetet és alaposágot értett, ez a fogalom nála magába foglalta a "pártatlanság" vonását valamint a korábbi útleírásformák (különös tekintettel az allegorikus típusokra) elutasítását is.⁵¹

A Magyarország-kép

A mozzatórugók

A legtöbben, akik a 18. században Magyarországra jöttek, élményeiket és tapasztalataikat szinte csak a fővárosban, Pozsonyban szerzett benyomásaik alapján alakították ki. Ennek okát könnyű megállapítani: Pozsony igen közel fekszik Bécshez, így pontosan megfelelő volt egy rövidke "kiruccanáshoz". Az ilyen kurta

46 Friedrich Nicolai: Beschreibung der Königlichen Residenzstädte Berlin und Potsdam und aller daselbst befindlicher Merkwürdigkeiten. Nebst Anzeige der jetztlebenden Gelehrten, Künstler und Musiker, und einer historischen Nachricht von allen Künstlern, welche vom dreyzehnten Jahrhundert an, bis jetzt, in Berlin gelebt haben, oder deren Kunstwerke daselbst befindlich sind. átdolgozott kiadás. Berlin, 1779. Előszó I-II. o.

47 Uo. XVII.o.

48 ADB 38/1779, 516-517.o.

49 Schreiben an Herrn Kriegsrat Dohm. Idézve Stewart i.m. 254.o.

50 Uo. 262. o.

51 Jäger i.m. 114.o.

látogatás azonban inkább csak a város hangulatának megragadására, nem pedig az egész ország megismerésére volt alkalmas. Másrésztől viszont a látogatás teljesen beleillett egy korabeli divatirányzat körébe: a városleírásokéba. Az utazókat maga az ország nem vonzotta olyan mértékben, hogy huzamosabb látogatást terveztek volna és valószínűleg visszaretentek a vad vidékeken leselkedő veszélyektől is. Akik azonban mégis továbbmerészkedtek Pozsonynál, igen érdekes és értékes tapasztalatokat szerezhettek és bepillantást nyerhettek az egyszerű emberek életébe is.

A század elején Keyßler tanulmányút keretében jutott el Magyarországra. 84. levelének elején csak a kellemesnek mondható évszakot és a időjárást említette, amely miatt elhatározták a Felvidék meglátogatását.⁵² Ezzel ellentétben áll az a tudományos igényű leírás, amellyel a bányavárosokat és a nemesfémbányászatot tárgyalja. Valószínűbb tehát, hogy saját kijelentésével ellentétben a látogatást alapos előkészület és vizsgálódás előzhette meg.

Willebrandt is csak Pozsonyig jutott, hozzávetőleg egy hetet töltött ott. Tartózkodását kíváncsiságával indokolja, Magyarország fővárosát akarta meglátogatni, de ennél több iránt nem érdeklődött.⁵³

Nicolai is egy hosszú utazás egyik állomásaként érkezett Magyarországra. A közeli Bécsben töltött látogatását állítólag hirtelen elhatározásból szakította meg. Nem akart ugyanis lemondani arról a kínálkozó lehetőségről, hogy egy keveset "lásjon ebből a természet által oly megáldott országból, és [...] közelebről megtekintse azt a nemzetet, amely oly nagyon kitűnik sajátos jellemével [...]".⁵⁴ Az északnémet protestáns utazó azonban nem akarta végiglátogatni a gazdag és reprezentatív főúri kastélyokat. Sokkal inkább azt tervezte, hogy "megtekint egy olyan vidéket, ahol egy belátó magyar gazdálkodó már nekilátott kijavítani a mezőgazdaság hibáit, és ahol a kultúra és a szorgalom gyarapodásban vannak".⁵⁵ Mint a felvilágosodás egyik képviselőjének és élharcosának, semmi sem volt visszataszítóbb számára, mint a legnagyobb fényűzést látni, különösen Magyarországon, ahol a szegény paraszt és a gazdag nemes közötti éles ellentétek annyira szembeszökőek voltak. Emellett minden egyéb megfigyelést, adatot és információt a felvilágosodás "hasznavehetőség" szellemének rendelt alá

Nicolai már könyvkiadói tevékenysége alatt, később pedig az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* kiadása során érdeklődni kezdett Magyarország iránt, amely személyes kapcsolatai miatt - Bretschneiderrel, Prónayval, Podmaniczkyval - csak felerősödött.⁵⁶

52 Keyßler i.m.1006.o.

53 Johann Peter Willebrandt: Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dänemark, Böhmen und Ungarn. Előszó Gottfried Schütze. Hamburg,1758. 359.o.

54 Friedrich Nicolai: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. Berlin und Stettin, 1783-1796. VI.k.325.o. (a továbbiakban: Nicolai)

55 Uo. 432.o.

56 Bürger Erzsébet: Friedrich Nicolai és a magyar felvilágosodás. Budapest, 1941. 12-14.o.

Seipp sajtószerű helyet foglal el a kiválasztott utazók között, hiszen ő a többiekkel ellentétben nemcsak látogatóba jött, hanem élt is Magyarországon. Könyvének megírásával ezért nem csak információkat és benyomásokat kívánt átadni. Sokkal inkább az előítéleteket akarta eloszlatni, amelyek külföldön eluralkodtak. Seipp be akarta bizonyítani, hogy nem veszélyes az utazás Magyarországon, és "meglehetősen kényelmesen lehet olyan területeken átutazni, amelyek nevének pusztá említése is megrémíti a belföldieket, hát még a külföldit".⁵⁷ Előszavában minden lehetséges eszközt felhasznált arra, hogy igazáról meggyőzze az olvasót - felsorolta Magyarország csábító látványait és nevezetességeit, amelyeket ő már hatodszorra látott, hiszen ennyiszor tette meg Pozsony és Nagyszombat között az utat. A rémtörténeteket kitalációknak nevezi, amelyeket a kocsisok terjesztenek és amelyekkel a pénzsóvár fogadósok ijesztgetik az utazót, hogy az még egy éjszakát töltsön a vendégfogadóban.⁵⁸

A konkrét élmények megjelenése

Személyes benyomásokat az utazók általában olyankor jegyeztek fel, amikor nem a praktikus és megbízható adatok és információk átnyújtása volt elsődleges céljuk, hanem a személyes jelleg hangsúlyozását is lényegesnek tartották. Keyßler részletesen beszámol a látottakról, ezt azonban mégis értekező, tudományos stílusban teszi és a beszúrt anekdoták sem saját tapasztalásának gyümölcsei. Ide sorolhatjuk azonban a városleírásokat, ha a szerző ennek kereteit felhasználta arra, hogy szubjektív véleményét is kifejezésre juttassa. Nicolai pozsonyi leírásait át-át szövi személye, de nála sokszor csak átvételről van szó. Nicolai forrását is megadja, oldalszámmal.⁵⁹ Véleményét a templomok és a szobrok jellemzésénél fejti ki. Kritizálja Donner Szent Márton szobrát, "közben jobban tetszett nekem maga a ló, mint a férfiú. A templom Esterházy-kápolnájában ugyanettől a mestertől látható Esterházy Imre herceg térdelő szobra. Ez a kép igen természetes és méltóságteljes, és az összes szobor közül, melyet eddig R. Donnertől láttam, ez tetszett a legjobban."⁶⁰

Személye kerül az előtérbe akkor is, amikor Magyarország klimatikus viszonyait említi meg és ezek hatását: A majorházai kirándulás alkalmával ugyanis megfázott, így csak egy napig vendégeskedett Jeszenák Pálnál.⁶¹

57 ADB 69/1786, 467. o.

58 Johann Lehmanns Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. Dinkelsbühl-Leipzig, 1785. 7. o.

59 Nicolai i.m. 345. o. (Bernoulli: Sammlung kurzer Reisebeschreibungen, X. k.) Ld. G. Györffy i.m. és az utazó személyének megállapításához H. Balázs i.m.

60 Nicolai i.m. 344. o.

61 Uo. 439. o.

Az utazások objektív feltételei

Az utasok gyakran bizony saját bőrükön érezték, "konkrét élményként" élték meg az utazás megpróbáltatásait, ezért jelentős szerephez jutott az utak, útviszonyok bemutatása. Régóta a leírások részévé vált, hogy a könyv pontos adatokat közölt a távolságokról ill. az útiköltségekről stb. Ez a gyakorlati funkció kisebb mértékben megjelenik Keyßlernél⁶² és Willebrandt is említi egyik megjegyzésében, hogy érdemesebb külön fizetni a postakocsin, nehogy megsérüljenek a csomagok a száguldástól.⁶³

Ez a témakör Lehmannnál játszik óriási szerepet, hiszen ő kézikönyvet kívánt összeállítani. Ezért megvizsgálja az utakat, hogyan építették őket és milyen lehetőségei vannak Magyarországon a közlekedésnek. Gyakorlatiassága vezérli, amikor az egyes járatok megbízhatóságát elemzi ill. a lovak különböző fajtáiról értekezik.⁶⁴

A 18. század enciklopédikus igénnyel íródott útikönyveinél bevett stilisztikai szokás volt, hogy a településeket egymás után sorolták fel, ám a közöttük vagy körülöttük fekvő vidékeknek és tereknek semmi figyelmet nem szenteltek.⁶⁵ Lehmann, céljához híven és már a szentimentalista utazástípushoz hasonlóan ábrázolja a tájat is, bár magának a topográfiának csekély szerep jut. Viszont részletes felvilágosítást nyújt a fogadókról, így pl. Komárom és Buda között az egyiket egy kövér fogadósról ismerhetjük fel.⁶⁶

Általános jellegű témakörök

Politikai és társadalmi viszonyok

Nicolai, szokásával ellentétben mellőzi a terjedelmes tanulmányokat a magyar politikai helyzetről, sőt, ilyen jellegű megjegyzéseket csak elvétve tesz, mivel kritikáját már könyvének ötödik, Bécsről szóló kötetében megfogalmazta. Természetesen megemlíti a magyar nemesek József elleni panaszát, amiért Bécsbe vitette a Magyar Koronát.⁶⁷ Willebrandtnál a korona még "idegenforgalmi célt" töltött be⁶⁸, hiszen a látogatók feltétlenül meg akarták tekinteni a koronázási ékszereket. Lehetséges, hogy később ez is befolyásolta az utazók vállalkozókedvét. Keyßler és Lehmann főként Pozsony példáján keresztül mutatják be a rendészetet, a közigazgatást és a hivatalnokok szigorú eljárásait.⁶⁹

A társadalmi berendezkedéssel Lehmann foglalkozik behatóbban - neki van a legnagyobb rálátása a kérdésre. Ez egyúttal lehetőséget ad neki arra, hogy kifejtse

62 Keyßler 1006., 1011., 1033. o.

63 Willebrandt i.m. 382.

64 Lehmann i.m. 42-44. o.

65 Lehmann i.m. 89. o.

66 Lehmann i.m. 104. o.

67 Nicolai i.m. 346. o.

68 Willebrandt i.m. 359. o.

69 Keyßler i.m. 1009. o.; Lehmann i.m. 6. o., 77-71. o.

felvilágosodott gondolatait, társadalmi bírálatait és összehasonlítsa az állapotokat más államokéval.

Egy mondatban így foglalja össze a magyar társadalom lényegét: "Minden[ki], aki létezik Magyarországon, az vagy parancsol vagy szolgál."⁷⁰ Lehmann kiemeli a nemesi rend előnyeit, és ismeri jogaikat és privilégiumaikat. A hivatalos bécsi udvari véleményhez csatlakozva ő ezzel indokolja a visszamaradt gazdasági helyzetet. A külföldi vállalkozók, akik mivel nem rendelkeznek magyar nemesi jogokkal, emiatt félnek bármibe is belekezdeni Magyarországon. A középréteg csak kisszámú, nem képes a gazdasági és ideológiai változások irányítására. A földesurak nem tartózkodnak birtokaikon, mégis mások munkájának gyümölcsét élvezik. A jobbágyoknál alárendelt és elnyomott helyzetüket emeli ki.⁷¹

A gazdasági helyzet Magyarországon

Szinte mindegyik leírás megemlíti azt a régóta visszatérő toposzt, hogy Magyarország a természeti kincsek országa. Különösen a terület termékenységet dicsérik. "Magyarországon minden megterem, nemcsak az, ami a szomjúság oltásához, hanem az is, ami felfrissüléshez kell."⁷² Nicolai éppen a termékenységet okolja, amiért véleménye szerint nem megfelelően művelik meg a parasztok a földeket. Ugyanis a hanyag munka ellenére is bőséges termést hoz a föld.⁷³ A termesztett növények felsorolásából következtethetünk arra, milyenek voltak a korabeli táplálkozási szokások: sok zöldséget, fehér répát, hüvelyeseket termesztettek, de csak annyit, amennyit a paraszt vásárra tud vinni, maga számára nem tart meg belőle semmit. Ugyanez a helyzet a gyümölcsökkel: mindenhol árusítanak gyümölcsöt, csak a termesztőnek nem marad belőle.⁷⁴ Az állattartásról nem sok újdonságot közölnek az utazók: fontos bevételi forrást jelentenek a Bécsbe terelt szarvasmarhák⁷⁵, disznót, libát és csirkét is tartanak az emberek.⁷⁶

Szőlőtermesztés és borgazdálkodás

Nicolai kimerítően foglalkozik a szőlőtermesztéssel és a magyar borokkal. Először tájékoztatást ad a kereskedők problémáiról, majd a nehézségekről a vámnál.⁷⁷ Ezek az akadályok Keyßler számára is tudottak voltak.⁷⁸ A vámpolitika jellemzése egyben megmutatja azt is, hogy Nicolai milyen reálisan látta az osztrák diszkriminációs gazdaságpolitikát: "Az osztrák kormányzatnak nem kellene az átvitelt oly magas vámmal és formalitásokkal sújtania, mint ahogy ez most

70 Lehmann i.m. 62. o.

71 Uo. 35-36.o.

72 U.o. i.m. 72.o.

73 Nicolai i.m. 362.o.

74 Lehmann i.m. 73.o.

75 Keyßler i.m. 1033.o.

76 Uo. 1026.o.

77 Nicolai i.m.363-366.

78 Keyßler i.m. 1011.o.

történik, csak [azért,] hogy az osztrák borokat részesítsék előnyben, amelyek úgysem fognak külföldön jelentős keresletnek örvendeni.”⁷⁹

Bár Nicolai útleírása szerint a magyar borok a tokajin kívül külföldön nem túlzottan ismertek, ezzel ellentétben Willebrandt mégis ahhoz ad ötleteket, hogyan lehet a határon magyar bort vámmentesen átvinni. “Ha a bécsi városhatáron megkérdezik, hogy van-e nálunk bor, azt lehet mondani, hogy különféle áruminták vannak nálunk, s ekkor megszabadulunk a vámtehertől.” Egyébként igazolással kellett rendelkeznie annak, aki teli borosedényt kívánt külhonba szállítani.⁸⁰

Ipargazdálkodás

Az iparról csak elvétve tesznek említést az utazók oka, hogy Magyarország iparilag nem volt különösebben fejlett. Keyßler az egyetlen, aki oldalakat szentelt a felvidéki bányavárosoknak, valószínűleg ilyen irányú érdeklődése vezette őt és a fiatal grófkort Magyarországra.⁸¹ Leírása virágzó ipari tevékenységet tár az olvasó szeme elé. Részletesen tárgyalja a bányák állapotát, a termelékenységüket és a munkakörülményeket. Kb. 5-6000-re becsli a munkások, és 2000-re az irodai dolgozók számát. Már ebben a korban nyolc órás munkaidő volt egy műszakban, de egy hétre hat és fél műszakot számoltak.⁸²

Igen kedvelt elem volt az útleírásoknál a bevételek és kiadások összehasonlítása is. Keyßler közli az ismerősöktől megtudott adatokat: a költségek 500.000 rajnai aranyforintra rúgtak, míg 1680-1693 között kb. évi három millió fölösleggel számolhattak. Véleménye szerint azonban a bevételek sokkal magasabbak voltak, és ez a hivatalnokok ügyességének és rafináltságának volt köszönhető, akik így próbálták meg elérni, hogy a kamara nehegy többet követeljen a félretett pénzből.⁸³ Keyßler rendező elve itt figyelhető meg teljes valójában: oldalakon keresztül tárgyalja a kémiai és technikai eljárásokat, de a tudományos és néhol unalmas leírások közé rövid anekdotákat ékel be, így gondoskodik az olvasó szórakoztatásáról. Az egyik a körmöcbányai dukátok titkáról szól: a tudásnak, hogy mitől kaptak oly páratlan szint az érmék, csak egy család volt birtokában. A mester az évek folyamán egyre több rézzel pótolta az aranyat. Amikor ez kiderült, fejét akarták venni. Azonban sikeresen átszökött a ferences kolostorba és több éven keresztül reménykedett abban, hogy kegyelmet fog kapni, mivel a tudására szükség van. Testvére, aki ugyanannyit tudott a dukátok színezéséről, felajánlotta segítségét, amikor látta, hogy inkább futni hagynának egy “csirkefogót”, csak hogy továbbra is régi színükben pompázzanak a pénzérmék. A mester annyira megharagudott fivérére, hogy még a halálos ágyán is alig akart kibékülni vele.⁸⁴

79 Uo. 373-374.o.

80 Willebrandt i.m. 381-383.o.

81 Keyßler i.m.1020.o.

82 Uo. 1014.o.

83 Uo. 1020.o.

84 Uo. 1017.o.

A vallásügy kérdése

A közönség igényeinek és a 18. század vitáinak megfelelően az utazók leginkább a beutazott vidék vallásossága és az ezzel összefüggő oktatásügy iránt mutattak érdeklődést. A tárgyalt utazók, Seipp kivételével, a protestáns északnémet területekről származtak és tanulmányaikat a leghíresebb protestáns egyetemeken végezték - ezek hatása megmutatkozik a katolikusokkal szembeni nyílt vagy leplezett kritikájukban is.

Megjegyzéseik két csoportra oszthatóak: Az elsőbe tartoznak azok, amelyek egyszerűen regisztrálják a város (az ország) vallási összetételét.

A beszámolók híven tükrözik az utazás időpontjában uralkodó állapotokat. Keyßler az ellenreformáció korában járt Magyarországon, még a Carolina Resolutio kibocsájtása előtt. Ezért leírásában komoly szerepet juttat a protestánsok üldözésének és visszaszorításuk bemutatásának: hivatalt nem vállalhattak, vallásukat nem gyakorolhatták szabadon, még csak nyomdával sem rendelkeztek. Keyßler számára, a felvilágosodás, a tudomány képviselőjének különösen megvetendőnek tűnt, hogy Magyarországon a protestánsok nem foglalkozhattak szabadon a tudománnyal, sőt egyetemi tanulmányokat csak külhonban, és korlátozott számban folytathattak.⁸⁵ Az elszomorító hírek mellett az áldatlan állapotokat egy történet elmesélésével teszi még plasztikusabbá: A 18. század elején a debreceni reformátusok szerették volna újra kiadni Bibliájukat, hiszen azok többsége a háborús időkben megsemmisült. A köteteket Hollandiában nyomtatták ki és nehogy a jezsuiták észrevegyék, Danzigból kereskedőárúként próbálták meg őket Magyarországra csempészni. A jezsuiták azonban felfedezték a tiltott "árut". Hosszas kérések és könyörgések után engedélyt kaptak a debreceniek arra, hogy "ha az új fordítás teljesen egyezik a Vulgátával, akkor azonnal kézhez kapják, ha viszont nem, akkor örökre visszatartják vagy elégetik a könyveket, nehogy az eretnekség még jobban elhatalmasodjon".⁸⁶

Willebrandt 1731 után látogatott el Pozsonyba, ezért ő már arról számol be, hogy a városban a protestánsok szabad vallásgyakorlásnak örvendenek.⁸⁷

Nicolai ahol csak tudta, nem szalasztotta el a katolikusokat elítélni. Bár II. József 1781-ben már kibocsájtotta türelmi rendeletét, Nicolai mégis a nagyszámú protestánsüldözéseket, a templomok és iskolák erőszakos elvételét hangsúlyozza ki, megbízható forrásokat idézve (Göttinger Zeitung, röplapok stb.).⁸⁸

Lehmann már teljesen más szemléletben nyilvánítja ki véleményét a felekezeti problémákról. Ehhez hozzájárul az is, hogy ő valószínűleg katolikus hitű volt. Másrésről II. József rendelete nyomán már észrevehető volt némi változás.

85 Uo. 1028.o.

86 Uo.1027-28.o.

87 Willebrandt i.m. 360.o.

88 Nicolai i.m. 389-390.o.

Lehmann teljes mértékben a vallásszabadság és a vallási türelem oldalán áll. Követendő példának tartotta Erdély esetét, ahol "mindenki meglesi azt, amit akar. Nincs Európában ország, amely oly' sok vallásnemet egyesít magába [...]". Véleménye szerint ez az eszköz ahhoz, hogy egy terület felvirágozhasson: "Hihetetlen, mi mindent akar és mi mindenre képes az egyszerű ember, ha hagyják békében [hite szerint] imádkozni."⁸⁹

A másik tematikai csoportot a jezsuiták elítélése és sok esetben bizony szidalmazásuk alkotja.

Keybler útjának idején a rend még hatalmának teljében volt, az utazó figyelmének középpontjában mégis inkább a protestánsüldözések álltak. Burkoltan mégis megjelenik a jezsuitákkal szembeni ellenszenv. A pozsonyi vár egyik festményéről szólva szatirikusan jeleníti meg a kapzsi szerzetes képét.⁹⁰

Vele ellentétben a protestáns Nicolai, aki a katolicizmus ellensége volt, megpróbál mindent megtenni ahhoz, hogy a jezsuitákat igazi valójukban, nyíltan és kendőzetlenül bemutathassa. Leírásával ez egyik célja: harcolni a lelkiismeret és a lélek feletti uralom ellen. A jezsuiták legnagyobb hibájaként hozza fel, hogy "a vallás látszata alatt minden [társadalmi] rendet maguktól függővé [...] tesznek [...] és] a nem függőket butaságban és tétlenségben [akarják] tartani".⁹¹ Jellemző módon az egész magyarországi részt egy idézettel zárja. Egy magyar nemes mesél a körülményekről, és indirekt módon panaszkodik a jezsuita rendről. "Túl sokat kísért és bizony kiengesztelhetetlen ellenségeket szerez magának az az ember, ki merészel ellentmondani egy jezsuitának."⁹²

Lehmann véleménye remek példa arra, hogy mennyire befolyásolta a világnézeti felfogás az akkori nézeteket. Hangját felemeli a jezsuiták érdekében, sőt dicséri az "igen méltóságos, tanult, válogatott férfiakat". Nem osztja azokat az általánosan elterjedt vádakokat sem, amelyek a rend tagjait a felvilágosodás gátjaként nevezik meg. Lehetséges, hogy ezzel is pártatlanságát próbálta kihangsúlyozni. Egyik javaslata viszont feltétlenül ennek köszönhető: a jezsuita rend történetét kellene minden kímélet vagy szépítés nélkül megírni és a közönség elé tárni.⁹³

Az oktatásügy és a nevelés kérdése

A felvilágosítás, a nevelés az egész korszak legtöbbször hangoztatott jelszava volt. Az későfelvilágosodás utazói nagy figyelmet szántak az oktatásügynek. Nicolai például a katolikus és protestáns iskolarendszer összehasonlításával próbálja bemutatni, mennyivel nagyobb a fejlődés a protestánsoknál, míg a katolikusok csak az "állítólagosan általános és egyedül üdvözítő hitüket" terjesztik. Nicolai elítél mindennemű oktatást, amit a jezsuiták végeztek. Lehmann viszont kihangsúlyozza, hogy bár 1773-ban a pápa feloszlatta a rendet, a katolikus fiatalokat

89 Lehmann i.m. 55-56.o.

90 Keybler i.m.1008.o.

91 Nicolai i.m. 382.o.

92 U.o. 449-450.o.

93 Lehmann i.m. 59-60.o.

továbbra is jezsuiták tanítják. Nicolai nagyító alá veszi a Ratio Educationis-t is, amelyben kevés igazi pedagógiai ismeretet vél felfedezni, helyette továbbra is az előítéleteket látja továbbterjedni.⁹⁴ Lehmann a másik oldalról azt állítja, hogy az "normális iskolák" (gyakorló iskolák, a normát képviselő központi mintaiskolák) bevezetése óta igenis haladás tapasztalható a diákoknál.⁹⁵ A megjegyzéseik közötti ellentét jól mutatja azt, hogy mennyire egyoldalúan választotta meg Nicolai hírforrásait és bár az előítéletek ellent küzdött, önmaga mégsem volt képes megszabadulni a katolicizmus és a jezsuiták elleni, már neveltetésekor megszerzett elfogultságától.⁹⁶

Lehmann az egyetlen, aki nem csak a fiatal emberek oktatását és nevelését tárgyalja, hanem a nőknek is teret szán. A magyar asszonyszemélyek akkoriban kolostorokban tanulhattak, a megszerzett ismeretek pedig nem hasznosak, nem feleségnek ill. anyának képzik őket. A katolikusokkal szemben a protestáns asszonyokat dicséri, akik "sokkal nagyobb tudásúak, dolgozabbak és elszigeteltebbek, mint a katolikusok, saját maguk vezetik a háztartást, állandó munkára szorítják a szolgálókat, megütanak mindennemű dőzsölést, ami a ruházkodást illeti, becsülik a tisztaságot és a szigorú erkölcsöket, jó könyveket olvasnak, jó feleségek és gyengéd anyák [...]"⁹⁷ Leírásából képet nyerhetünk a néhány tanult magyar hölgyről is, akik kedvelték a felvilágosult irodalmat.⁹⁸

Kultúra, művészetek és tudományok

Egy rövidebb látogatás alkalmával kevés lehetőség nyílt arra, hogy az utazó egy terület kultúráját vagy művészetét megismerje. Nicolai őszintén be is vallja, hogy azért nem értekezik - szokásával ellentétben - Pozsony kultúrájáról részletesen, mert bár rendelkezik bizonyos adatokkal, de több információja hiányzik.⁹⁹

A könyvkiadók és a sajtó jelentős szerepet tölthettek be a felvilágosodás korában, így ezek nem maradhattak ki egy város leírásánál.¹⁰⁰

Nicolai nagy figyelmet szentel a képzőművészetnek, kiváltképpen a szobrászatnak. Pozsonyban meglátogatta a remete módjára élő Franz Xaver Messerschmidt mestert. Leírásában bemutatja őt, furcsa álmait és képzelődéseit. Kezdetben csak száraz adatokat közöl a művész életéről, majd a beszámoló egyre inkább egy pszichológiai esettanulmány felé tolódik el. Nicolai többféle szempontból vizsgálja meg Messerschmidtet, elemzi kísértettörténeteit. Arra is megpróbál magyarázatot keresni, hogy mit akarhatott a mester a kb. 60 megmunkált grimaszoló kőfejjel kifejezni. Nicolai így próbált hozzájárulni a néptömegek felvilágosításához és téveszméik elhárításához: "Ha ilyen embereket [mint M.] látok, sem csodálni,

94 Nicolai i.m. 382.o.

95 Lehmann i.m. 60.o.

96 Bürgi: i.m.

97 Lehmann i.m. 82-83.o.

98 Uo.61-63.o.

99 Nicolai i.m. 381.o.

100 Uo. 377-378.o.; Lehmann i.m. 86-88.o.

sem megvetni nem szoktam őket, hanem amennyire lehetséges, MEGVIZSGÁLNÍ, hogy vajon miképpen jutnak el ezen emberek kedvenc ötletükhöz. Bár többször történné ez, akkor látható lenne, hogy az, amit az ember a leginkább csodálatosnak tart [valójában] nagyon is természetes.”¹⁰¹

Az útikönyvek természetesen nem feledkeztek meg a látnivalók felsorolásáról sem. Lehmann ötleteket ad, mely pihenőállomás közelében mit érdemes megtekinteni. Melegen ajánlja pl. Eszterházán a kastély meglátogatását ill. barangolást Buda sikátorai között.

A színjátszás igen kedvelt szórakozási forma volt a felvilágosodás korában. Lehmann le sem tagadhatná a színpadhoz való közeli viszonyát - minden városban jellemzi a színházépületeket és a társulatot. A budait példaként említi, hiszen mindennel rendelkezik, amivel egy magát színháznak nevező intézménynek bírnia kell: galéria, páholyok, földszint, stb.¹⁰²

Bár Lehmann már a későfelvilágosodás képviselői közé tartozott, útleírásában még mindig továbbéltek korábbi útbeszámolók bizonyos elemei. Így a tudomány szeretete és a “tudományosság” igénye: egy “tudós-út” során kötelező volt látogatásokat tenni híresebb gyűjteményekben, magán- és nyilvános könyvtárakban, régi műemlékeknél. Lehmann javasolja például, hogy érdemes kitérőt tenni Ráday báró magánkönyvtárhoz, ahol szívélyesen fogadják az utazót és alapos tájékoztatást kap mindazon kérdésekről, amelyek őt érdeklik.¹⁰³

A nyelvkérdés Magyarországon

A tudományos igényű nyelvészet a felvilágosodás korában indult fejlődésnek. Ehhez a “mozgalomhoz” csatlakozik Nicolai, kisebb vizsgálatokat végezve a magyar nyelvvel. Néhány példát említ, szavakat, amelyek teljesen tükrözik érdeklődési területét is: “Mutter” anyá”-t jelent, és a “heilige Mutterkirche” “Anyaszentegyház”-at, “Leuchter (ismét egy szó az egyház szókincséből!) “Kyergyartarto”-ként [sic!] hangzik magyarul.¹⁰⁴ Ez is gyakran alkalmazott divatos eszköz volt az útleíróknál, akik így próbálták meg az olvasó figyelmét lekötni: egzotikusnak tűnő kifejezéseket és szavakat soroltak fel, sőt magyarázatot kerestek egyes településnevek jelentésére is.¹⁰⁵

A magyar nyelv bájos és kellemes hangzású Nicolai fülének, “kiváltképp az itt oly csinos szebbik nem szájából”. Nicolai megvallja, hogy a magyar nyelvet még nem vetették alá a tudósok kielégítő kritikai vizsgálatoknak (Sajnovics 1770-ben kiadott könyvét “Demonstratio Idiome Ungarorum et Lapporum...” túlzásnak nevezi), ő mégis megpróbálkozik néhány nyelvészeti megjegyzéssel. Azt állítja, “hogy szinte minden szó, amely a kultúrához vagy annak következményéhez kapcsolódik, német vagy szláv eredetű”. Ezzel Nicolai ismételten támaszt nyújt az előítéletek:

101 Nicolai i.m. 401-418.o.; 408.o.

102 Nicolai i.m. 436-437.o.; Lehmann i.m. 83.o.

103 Uo. 113.o.

104 Nicolai i.m. 443-444.o.

105 Harbsmeier i.m. 3.o.

oszja az elterjedt nézetet a “civilizálatlan magyarokról” és műveletlen, képzetlen nemzet képét festi le.¹⁰⁶ Nicolai szerint az egyszerű nép a Felvidéken nem magyarul, hanem latinul, németül és “sclavonul” beszél. Ez a hiba is arra utal, hogy másodlagos forrásból szerezhette értesüléseit, talán éppen Zedler lexikonából, mivel ott is keverve van a két fogalom: a szlavón és a szlovák.¹⁰⁷

A legkimerítőbb ismertetést Lehmann tollából nyerhetjük a nyelvhasználatról, aki ezzel az utazónak akart gyakorlati segítségére lenni. A latin továbbra is használatban maradt, mind a nemeseknél, mind faluhelyen, állítja, hiszen könyve kiadása előtt megjelent II.József nyelvrendelete, amely a németet nevezte ki államnyelvvé. Azt az elképzelést azonban Lehmann is támogatja, hogy Magyarországon szükség van egy közvetítő nyelvre, amely megkönnyíti a kommunikációt a különböző népek között. Lehmann mégis a latin mellett kardoskodik, ebben feltételezhetően szerepe volt annak, hogy magyarországi tartózkodása idején barátokat szerzett, akik magánvéleményüket megosztották vele.¹⁰⁸ Az országban németül mindenütt értenek - Lehmann ezért javasolja a más anyanyelvűeknek, hogy feltétlenül német alkalmazottakkal keljenek útra. Lehmann leírása alapján csaknem minden fontos és nyilvános helyen németek ülnek, és minden fogadós tud németül, amit borsosan meg is fizetett a külföldi utazóval. Franciául csak az előkelők értenek, így ez nem volt használható az út alatt, azonban szinte mindegyik faluban éltek olasz kereskedők. Az angol látogatókat rendkívüli szeretettel és tisztelettel fogadják a magyarok, bár nyelvüket nem értik. A német anyanyelvű telepesekről pedig igen negatív képet fest: “[És] egyáltalán az egész út folyamán nem számíthatunk sem a német parasztok szolgálatára, sem a segítségükre. Ez a legdurvább, legneveletlenebb és legérzéktelenebb nép.”¹⁰⁹

Nicolai a statisztikai utazások szellemében a népességet is nagyító alá veszi. Táblázatok tömegét közli, születési, halálozási és esküvői adatokat, sőt felhasználja Korabinszky és Windisch leírásait is. 1773 és 1780 között Pozsony lakossága alig 1400 fővel gyarapodott. 1773-tól 1779-ig igen változó számban hunytak el a városlakók (1773; 915; 873; 1030; 988; 865; 951; 1126 fő). Bár Nicolai megpróbálja rendszerbe foglalni a változásokat, mégis kénytelen beismerni, hogy nem tudja a magyarázatát, miért így alakult az elhunytak száma.¹¹⁰

Zsidókról és cigányokról is szó esik a beszámolóokban. Az utóbbiak nagy fejtörést jelentettek a felvilágosult államnak. Parancs útján akarták őket “hasznos és rendszeres munkára és kézművességre szorítani, a gyereket [...] kinevelni.” Lehmann véleménye szerint a cigányok viselkedése is hozzájárult ahhoz, hogy az utazók megréttentek a Magyarország belsejébe vezető utaktól, hiszen “koldulnak, fedetlenül [szaladgálnak], ugrálnak és szemfényvesztéssel kábítanak”. Emellett megjelennek az ismert sztereotípiák: a cigányok zenei tehetségéről, a lókupecke-

106 Nicolai i.m. 443.o.

107 Uo. 351.o.; Zedler i.m. XI.IX.k. 1360.hasáb.

108 Lehmann i.m.32.o.

109 Uo. 10.o.

110 Nicolai i.m. 349.o.

désről, hogy csalásra képesek. "Eddig szükségszerű volt, hogy könyörögjenek [kolduljanak] a megélhetésükért. Ha ez nem segít, akkor kényszerítve vannak rá, hogy elvegyék."¹¹¹

A magyarok fiziognómiája és jellemzése

Minden felvilágosult, úttörő igyekezet ellenére több író és útleíró is megtartott elemeket a korábbi évszázadok útleírásaiból. Az egyik ilyen volt a nemzet kötelező jellegű bemutatása bizonyos szabályszerűségek alapján.

Nicolai sem kivétel - ő is több klisé és toposzt sorol fel, amelyek Magyarországról Európa-szerte elterjedtek voltak. Pl. "nemes nemzet", "a természet által oly megáldott ország".¹¹²

Az országlakók külsejének jellemzésénél is meggyökerezett, de igaz állításokat közölnek az utazók - hiszen ehhez nem kellett fáradságos kutatómunka: "izmaik erősebbek [mint az osztrákok]"¹¹³, "nem lehet szebb katonákat lelni, mint a magyarokat a [katonai] sorban." Gyalogosként a természetben felülmúlhatatlannak, és "keménykötésűek, formásabbak, teltebbek és erősebbek" mint más nemzetek fiai. A katonáskodást egyébként a magyar ember hivatásának tartották.¹¹⁴ A nőket Nicolai igen bájosnak tartja, sőt véleménye szerint szépségben még az osztrákok "szebbik" nemét is túlszárnyalják.¹¹⁵ Az öltözékük is megmutatja nemzeti hovatartozásukat: a hazaszeretetükről híres magyarok nemzeti viseletben pompáznak, csak a mágnásoknál lehet német divatú ruhába öltözötteket látni. "Egy magyar nem igen remélhet előrejutást, ha német módon öltözködik. Ezért találhatunk a mágnások között [ilyeneket], akiknek már nem szükséges boldogulásukat kergetni, [...]" Míg a hölgyek francia divat szerint járnak, addig a férfiak magyar polgári öltözékben, amely a katonai egyenruhánál hosszabb, és nyáron is prémmel díszített.¹¹⁶

Jellemvonásairól szólva mindegyik utazó megemlíti, hogy igen nemes lelkületűek, de "ez a szerencsétlen helyzet [t.i. hogy idegen nemzet uralkodik felettük] simulékonnyá és alázatossá teszi őket".¹¹⁷

Willebrandt óva int attól, hogy az utazó megsértse egy magyar embert. Bár a magyarok becsületes és hűséges lelkületűek, de igen érzékenyek, bizalmatlanok és óvatosak.¹¹⁸ "Az egyszer megsértett magyar embert nagyon ritkán lehet újra rávenni a bizalomra és a barátságra."¹¹⁹ Willebrandt ezen kívül semmilyen más

111 Lehmann i.m. 74-76.o.

112 Nicolai i.m. 325.o.; Wolfgang Martens: "Kleine Nebenreise nach Ungarn". Zu Friedrich Nicolais Ungarnbild. In: Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. Szerk.: Wolfgang Kessler - Henryk Reitz - Gert Robel. Berlin, 1982. 147-154.o. és ld. Lehmann i.m. 39.o.

113 Nicolai i.m. 360.o.

114 Lehmann i.m. 70-71.o.

115 Nicolai i.m. 352.o.

116 Uo.360.o.

117 Uo.355-356.o.

118 Willebrandt i.m. 383.o.

119 Uo. 360.o.

tulajdonságot nem említ meg. Nem úgy Lehmann és Nicolai, akik leginkább a magyarok patriotizmusát, a hazaszeretetüket dicsérik. A híres-neveztes "vitam et sanguinem" jelenet pedig remek példa a magyarok hősies tetteinek és kijelentéseinek bemutatására.¹²⁰

"A magyarok bátorsága is ismert; de [az] talán nem eléggé, hogy bármihez, amit komolyan véghez akarnak vinni, igen nagy képességük van."¹²¹ Ezt a kitartást és elrettenthetetlenséget pozitív tulajdonságként értékeli. "Hihetetlen szorgalommal látnak neki a dolgokhoz, és változatlan türelemmel ragaszkodnak hozzá, míg csak el nem érik azt, amit kívántak."¹²²

A magyarok erkölcséről már nem nyilatkoznak ennyire elismerően az utazók. Egyrészt hatalmas ellentmondások feszülnek a nemeseknél: a férfi minden eszközzel védelmezi asszonya tisztességét, miközben másokét rabolja el. A hűtlen feleség akár halálra is ítéltető. A felvilágosodott társadalmakban ez a büntetés-mód azonban egyre ritkábbá vált. Másrészt - különösképpen a fiatalok és az egyszerű emberek körében - túlzott mértékű az érzéki élvezet. Lehmann titokban vizsgálatokat és megfigyeléseket próbált végezni, vajon mi lehet ennek az oka, de semmivel sem lett okosabb. A felvilágosodás képviselőjeként csak a nevelés hatalmában bízik, amely megmentheti a családi rend szentségét.¹²³

Befejezés

"Szinte meg sem kell említeni, hogy az útleírások szervesen hozzájárulnak a sztereotípiák és [különböző] képek kialakulásához."¹²⁴ A 18. század végén Nicolai hatalmas terjedelmű műve ebben óriási szerepet játszott. A leírások évtizedekre meghatározták az európaiak ismeretanyagát. Keyßler könyvét pl. "ötven év óta az egyik legjelentősebb forrásként használják a földrajzi és statisztikai híradások, számos földrajztudós és útleíró használta, egészítette ki, vagy saját útleírásának alapjául vette, a {szerző - Keyßler} nevének vagy annak megadása nélkül".¹²⁵ Willebrandt feljegyzései is nagy sikert hoztak, mivel tizenegy év alatt nyolc kiadást értek meg.

Ezért rendkívül fontos és hasznos, ha ismerjük, milyen képet festettek rólunk a külföldiek, milyen véleményt alakítottak ki, milyen előítéletekkel ill. elfogultsággal érkeztek és távoztak.

Egy idegen országban tett látogatás egyidejűleg alkalmat adott arra, hogy az utazó a tapasztalt "egzotikus" állapotokat összehasonlítsa az otthoniakkal, egyben ítéletet és kritikát mondjon hazájáról. Ez az eszköz arra is szolgált, hogy felkeltse az olvasó érdeklődését. A lehetséges magyar-német kapcsolódási pontokat nem

120 Nicolai i.m. 326.o.

121;Uo. 353.o.

122 Lehmann i.m. 45.o.

123 Uo.45-46.o.; Nicolai i.m. 351.o.

124 Robel i.m. 23.o.

125 ADB kiegészítő kötet a 37-52. kötetekhez. I.rész. 601.o.

A 302 489

Joh. Geora. Keyßlers

Mitglieds der Königl. Groß-Britann. Societät

Neueste Reise

durch Deutschland, Böhmen, Ungarn,
die Schweiz, Italien, und Lothringen,

worin

der Zustand und das merkwürdigste dieser Länder
beschrieben

und vermittelst der Natürl. Gelehrten, und
Politischen Geschichte, der Mechanick, Mahler-
Bau- und Bildhauer-Kunst, Münzen, und Alter-
thümer erläutert wird.

mit Kupfern

Hannover

Im Verlag Des Nicolai Försters, und Johs. Leben.

1740.

Johann Georg Keyßlers, Mitglieds der Königl. GroßBritann. Societät, Neueste Reise durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen, worin der Zustand und das Merkwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelst der Natürl.-Gelehrten, und Politischen-Geschichte, der Mechanick, Mahler-Bau- und BildhauerKunst, Münzen, und Alterthümer erläutert wird. Hannover, 1740.

Johann Georg Keyßlers, Mitglieds der Königl. Großbritannien. Societät, Neueste Reise durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen, worin der Zustand und das Merkwürdigste dieser Länder beschrieben und vermittelst der Natürl.-Gelehrten, und Politischen-Geschichte, der Mechanick, Mahler- Bau- und BildhauerKunst, Müntzen, und Alterthümer erläutert wird. Hannover, 1740.

Johann Peter Willebrandt,
Königl. Dänisch. wtl. Just. Raths in der Bleg. zu Glückst. desAllm. u.
Dinnel. Ob. Appell. Sec. u. Ob. Consist. würtl. Mitgliedes,

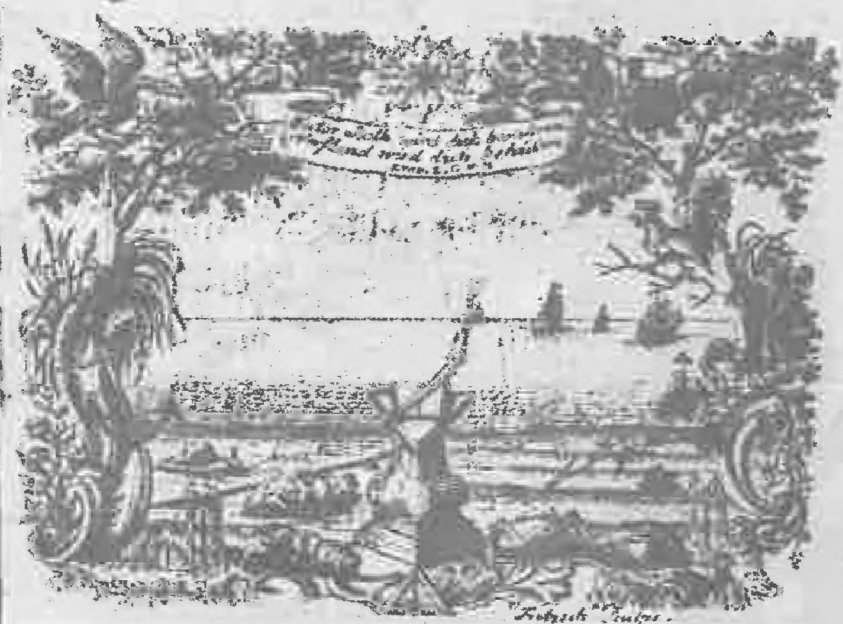
Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen

in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich,
England, Dänemark, Böhmen und Ungarn.

Mit einer Vorrede herausgegeben von

Gottfried Schütze;

Prof. d. Gesch. u. d. Geogr. in Lüneburg u. Consist. Rath.
in H. u. B. in Lüneburg u. Herz. Rathgeber.

In der Buchhändlung zu Hamburg. 1758.

Johann Peter Willebrandt: *Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dänemark, Böhmen und Ungarn.* Előszó Gottfried Schütze. Hamburg, 1758.

Beschreibung
einer
R e i s e
durch
Deutschland und die Schweiz,
im Jahre 1781.

Nebst Bemerkungen
über
**Gelehrsamkeit, Industrie, Religion
und Sitten,**
von
Friedrich Nicolai.

Sechster Band

Als Kön. Russl. und Königl. Preuss. Durchdruck-
ausgezeichneten Verbands.

Berlin und Stettin 1785.

Friedrich Nicolai: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. Berlin und Stettin, 1783-1796.

Johann Lehmanns

Reise

von

Preßburg nach Hermannstadt
in Siebenbürgen.

Dinkelsbühl und Leipzig,
in Kommission bey Christian Gottlieb Hertel.

1785

Johann Lehmanns Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. Dinkelsbühl-Leipzig, 1785.

hagyták említés nélkül, hasonlatokat vagy éppen ellentéteket mutattak be. Ezeket megpróbálták részletesen is elmagyarázni, mint pl. azt a kijelentést, amely Magyarországot a mocsarokból kiáramló gázok és a járványveszély miatt a "németek temetőjének" nevezi.¹²⁶ Nicolainál a felekezeti kérdés tölti be ezt a szerepet, ő a katolicizmust és a protestantizmust állítja szembe egymással. A protestantizmust a felvilágosodással azonosítja, a katolicizmus pedig a felvilágosodás ellenes törekvések összességét jelenti számára.¹²⁷

Lehmann a magyar-német kapcsolatokról igen pozitívan nyilatkozik. Védi a németül nem értő magyarok viselkedését, akik gyakran büszkének és mogorvának tűnhetnek a németek szemében. Véleménye szerint ez nem azt jelenti, hogy gyűlölettel viseltetnének a németek irányában, mint azt az előítélet véli. Hiszen a magyarok jól tudják, "hogyminden lépés, amelyet tudásban és jólétben tett[ek] meg, a németekkel való kapcsolatból származik; érzik, mily elmaradottak lennének, ha önmagukra lennének hagyva".¹²⁸ Jóllehet Lehmann egész könyvében azon fáradozik, hogy az országot és lakóit egy kedvezőbb színben tüntesse fel, ez a megjegyzése mégis másról tanúskodik. Meg volt győződve honfitársainak fölényéről, akik segítségéért a magyaroknak hálásnak kell lenniük.

A műfajbeli változások a legkönnyebben a címekben ill. a címlapokon követhetők nyomon. A legrégebbi mű, Keybler leírása még barokk jeleket visel magán, a korszak maradványa a cím terjengőssége, amely magát a szerzőt is magasztalja. A címlap díszes képei és jelenetei is jellemzőek a korábbi ideológiára és művészeti elképzelésre. A későbbi könyvek egyre rövidebb címet viselnek és egyszerűbbé válik a címlap külalakja is. Más jegyek változása is megfigyelhető, így pl. a felépítésben, a felhasznált kézikönyvek kiválogatásában, a problémák felvetésekor stb. A kora 18. századi művekre még nem volt jellemző a komolykodó tudományosság. Keybler az adatokat és az utalásokat magában a szövegben helyezi el. 1751-ben a könyv második kiadásakor Schütze már lábjegyzeteket alkalmaz. Ez már a megváltozott munkamódszerről tanúskodik, valamint az átláthatóságot és a tájékozódást próbálja megkönnyíteni. Nicolai már egy másfajta módszerrel dolgozik: megjegyzéseit, elsődleges forrásait ő is lábjegyzetként helyezi el. Itt sorolja fel a felhasznált irodalmat, sőt az ismerősöktől hallott történetekre is utal, amelyek a függelékben megtalálhatók. Az egyes részek után pedig függelékben közöl forrásokat, táblázatokat, újságcikkeket stb. Szerkesztése követi azt a sorrendet, ahogy könyvének címe megadja a témaköröket.

Eltolódást figyelhetünk meg Magyarországnak az utazáson belül elfoglalt helyében is: Keyblernél és Willebrandtnál csak egy rövid látogatást jelentett. Nicolai sem jutott Pozsonynál távolabb, de ez a kirándulás alapvető eleme volt útiprogramjának.¹²⁹ Lehmann már kizárólagosan a magyar viszonyokat mutatja be.

126 Lehmann i.m. 38-39.o. Ld. ADB 69/1786. 469-470.o.

127 Brenner: Gattung 175.o.

128 Lehmann i.m. 33.

129 Ld. Wolfgang Martens: Ein Bürger auf Reisen. Bürgerliche Gesichtspunkte in Nicolais "Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781". In: Zeitschrift für die Philologie 97 (1978). 564.o.

A leírások formái között is meghúzhatunk egy határt: a korábbi útleírások alakja a 18. század első felében roppant divatos magánlevelekhez hasonlít és valószínűleg áthatott a nemzetközi szépirodalmi gyakorlat is. Keyßler leveleit tudományos értekezésekkel tarkítja, Willebrandt már egyesíti az útleírást és a kézikönyvet: 24 levele mellett kb. 1000 gyakorlati megjegyzést tesz közzé, mindegyik hasznos segítség egy út során. A recenzens is észrevette ezt a vegyes formát, amely “az élményeknek, a kézikönyvek információinak és az apodemikák tanácsainak egy szokatlan keveréke”.¹³⁰ Keyßler és Willebrandt leveleinek címzettje egy előkelő úr, akihez a levelek íródtak. A címzett megszólítása, üdvözlése, és a búcsúzkodás egy valóban átélt utazás és az autenticitás érzetét kelti. Nicolai és Lehmann sokkal szélesebb olvasóközönségnek szánták könyveiket. Lehmann leírása alapján véve a pihenőhelyek felsorolása, a fogadók jellemzése.¹³¹ Forma szerint tehát az “útmutatók” közé sorolható. Ezzel áll ellentétben a meglepően hosszúra nyúlt előszó és megjegyzései (kb.75 oldal). Ez a rész önálló egységet alkot a könyvön belül, és a korabeli Magyarország részletes képét nyújtja.

Másik szempont a társadalmi változások megjelenése a leírásokban: milyen rendbeliekkel kerültek kontaktusba és kikkel keresték a kapcsolatot az utazók. A felsorolt előkelők mintegy emelik Keyßler könyvének értékét. Ő az átmenetet testesítette meg a feudalizmus és a polgári társadalom között, ezért számára még szinte kötelező volt a nádornál tett látogatás. Nicolai már szándékosan kerüli a főnemeseket. Lehmann igen nyíltan és legtöbbször élesen bírálta a társadalmi viszonyokat. Ez is oka lehet annak, hogy útleírását álneven adatta ki, véleményét így kendőzés nélkül fejtette ki. Míg Nicolai szüntelenül hazájának berendezkedését dicséri, Lehmann szeme előtt a felvilágosult mintaállam képe lebeg. Ő nem csak kritizál¹³², nem csak csöndes és passzív megfigyelőként viselkedik, hanem javaslatokat tesz és tanácsokat ad a változtatásokra.¹³³

Az új irányzatokra jellemző a nyelvi változás is. Míg Keyßler stúdiumai miatt gyakran latinul idéz ill. latin nyelvű művekre hivatkozik, a század végi utazók teljesen a háttérbe szorítják ezt a nyelvet, ők már saját anyanyelvükön fogalmazzák meg benyomásaikat.

A magyarokról elterjedt vélemények a legkönnyebben jellemzésüknél figyelhető meg. Ezek a sztereotípiák, még ha igazak is, azóta is léteznek és meghatározzák a véleményformálást. A felsorolt tulajdonságok némelyike a mai napig is továbbél. A következő vonást is a magyarok jellemzésénél sorolták fel az utazók, valószínűleg nem minden alap nélkül, talán bizonyítja ezt jelen tanulmány témaválasztása is. Lehmann erről így ír az 1780-as években: “Hihetetlen tömegben foglalkoznak magyar tudósok történelemmel, a lélek legmagasztosabb, leghálásabb [és] leghasznosabb elfoglaltságával.”¹³⁴

130 Beyrer i.m. 63.o.; Kutter i.m. 119.o.

131 ADB 69/1786. 470.o.

132 Ld. pl. Lehmann i.m. 15.o.

133 Uo. pl. 18-19.o.; 77-80.o.

134 Uo. 47-48.o.

Nicolai a következőképpen fogalmaz: "A magyarok szívesen tanulmányozzák [...] szülőföldjük történelmét. Számukra nagyon kellemes foglalatosságot jelentenek elődjeik tettei[nek vizsgálatai]. Aki ezekben jártas, vagy részt vesz benne, az megtette az első lépést ahhoz, hogy barátjuknak fogadják."¹³⁵

Az utazók életrajzai

Johann Georg Keybler

1693. április 13-án¹ született Thurnauban, más források szerint 1688-ban.² A hallei egyetemen jogtudományt, latin és görög nyelvet tanult, és igen intenzíven érdeklődött a régi német emlékek iránt. Egy évig aludvarmesterként tevékenykedett a két ifjú Giech Büнау grófnál, akikkel többek között Hollandiába, Németországba és Franciaországba utazott. Meglátogatták koruk neves gyűjteményeit és könyvtárait, és kapcsolatokat kötöttek a leghíresebb tudósokkal. 1716-ban unokái nevelőjének és udvarmesterének kérte fel a hannoveri von Bernstorff államminiszter. 1729-ben tanítványaival tanulmányútra indult, Felső-Németországból Svájcra át Olaszországba, majd Magyarország Felvidékére, Csehországba, Németország többi részére, Lotharingiába Franciaországba, Hollandiába és végül Angliába. A hosszúra nyúlt út végeztével Keybler teljesen a tudománynak szentelte magát, ő gondozta a grófi könyvtárat és gyűjteményeket. a sachsenlauenburgi Stintenburgban hunyt el 1743. június 21-én.³

135 Nicolai i.m. 352-353.o.

1 Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexico worin die Schriftsteller aller Stände nach ihren vornehmsten Lebensumständen und Schriften beschrieben werden. Angefangen von Johann Christoph Adelung und vom Buchstaben K fortgesetzt von Heinrich Wilhelm Rotermund, Pastor an der Domkirche zu Bremen. Hildesheim, 1961. III.kiegészítőkötet. 304.o.; és Deutsches Biographisches Archiv 645,103-107. A DBA összefoglalja a németnyelvű biográfiai lexikonok adatait. Az egyes számok a lexikonok lefotózott oldalaira vonatkoznak, amely azonban sajnos nem tartalmazza a pontos oldalszámot és bibliográfiai adatokat. Mivel maga a DBA tehát csak a szerzőt és a lexikon címét adja meg így az egyes művek feloldása a következő segédkönyv (sajnos itt is hiányos) adatai alapján történt: Deutscher Biographischer Index. Szerk.: Willi Gorzny. München - London - New York - Oxford - Paris, 1986. Quellenverzeichnis I.k. I-XXVI.o.

2 DBA 98-102 (Georg Wolfgang Augustin Fikenscher: Gelehrtes Fürstentum Baireut. 1801-5).

3 Jöcher i.m. III.k. 304-305.o.; Johann Gottlob Wilhelm Dunkel: Historisch-kritische Nachrichten von verstorbenen Gelehrten und deren Schriften. Insbesondere aber Denenienigen, welche in der allerneuesten Ausgabe des Jöcherischen Allgemeinen Gelehrten-Lexicons entweder gänzlich mit Stillschweigen übergangen, oder doch mangelhaft und unrichtig angeführt werden. (Reprint az 1753-55. évi dessau és cötheni kiadásnak) Hildesheim, 1968. I.k. 1.rész. 239. o. és függelék; Wilhelm Kosch: Deutsches Literatur-Lexikon. Biographisches und Bibliographisches Handbuch. Második, teljesen átdolgozott és kibővített kiadás. Bern, 1961. II.k. 1263. o.

Johann Peter Willebrandt

Willebrandt egy északnémet történész és jogtudós volt, születésének időpontja nem egyértelmű. 1719. szeptemberének 10. vagy 12. napján született.⁴

Tanulmányait Rostockban és Hallében végezte, 1742-ben a jogtudományok doktorává lett. Lübeckben működött 1755-ig. Ezután a dán királyság tisztviselőjeként, kormányzati- és egyházi tanácsosként dolgozott. Altonai "polizeydirektor"-ként vonult nyugalomba. 1786. július 22-én halt meg. Főként a Hanzavárosokról és történelmükről írott könyveivel vált híressé.

Christoph Friedrich Nicolai

"Alig bírt egy író is szélesebb publikummal, és alig volt egy tudósnak olyan erős hatása korára mint Nicolainak."⁵

Nicolai Berlinben született, 1733. március 18-án látta meg a napvilágot egy könyvkereskedő fiaként. Iskoláit Berlinben és Hallében végezte, majd az Odera menti Frankfurtban tanult könyvkereskedőinasként. 1752-től apja boltjában dolgozott. Magántanulmányokkal bővítette tudását szoros kapcsolatot épített ki Lessinggel és Moses Mendelssohnnal. Mikor 1757-ben édesapja elhunyt és bátyja vette át az üzletet, Nicolai végre teljesen a tudománynak, a szépművészetnek és a zenének szentelhette idejét. Bátyja azonban egy évre rá váratlanul meghalt és Nicolainak kellett az üzlet élére állnia. Irányítása alatt a könyvkereskedés Berlin egyik szellemi központjává vált. Lessinggel és Mendelssohnnal több irodalmi vonatkozású folyóiratot szerkesztett és adott ki. (1757-59 Bibliothek der schönen Wissenschaften; 1760-65 Briefe die neue Literatur betreffend) 1765-től pedig az ő szerkesztésében jelent meg minden évben az "Allgemeine Deutsche Bibliothek".

1782. évi egész Európát behálózó útjára idősebb fiával együtt indult. A látottakat 12 kötetben osztotta meg a közönséggel. 1804-ben elvesztette jobb szemé világát, majd egy ideig a bal szemére sem látott, vagyis csak diktálni tudott. 1811. január 8-án szenderült örök nyugalomra.⁶

4 DBA 1373,144-145 (Hans Schröder: Lexikon der Hamburgischen Schriftstellern bis zur Gegenwart. 1851.) és DBA 1373,140-141 (Christoph Weidlich: Lexicon oder Kurtzgefaßte Lebensbeschreibungen aller jetztlebenden Rechtsgelehrten. 1766.)

5 Jöcher i.m. V.k. 632.o.

6 Uo.631-639.

1747-ben született Worms városában. Jénai tanulmányai befejeztével több vándorszínészcsoporthoz szegődött, pl.1768-ban Abbt vezetése alatt játszott. Magyarországon Wahr csoportjában szerepelt. Pozsonyban színházigazgatóvá lett. Kosch szerint életének utolsó évében a bécsi Landstraßen található színházat irányította.1793. augusztus 20-án halt meg Bécsben⁸, más adatok szerint Pozsonyban⁹, Meusel szerint júniusban.¹⁰ A színművészet mellett jelentős irodalmi tevékenysége is: Színdarabokat és könyveket, útikönyveket adott ki.

7 Lehmann és Seipp személyének azonossága nem volt túlzottan ismert Magyarországon. Bár Kosárynál már említés történik rá (Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. Budapest, 1954. II.k. 238.o.), mégis pl. G.Cyörffy külön személyekként vizsgálja őket. Nem esik erről említés a Deutscher Biographischer Indexben sem. Az álnév feloldásához nyújtott segítséget ezúton köszönöm Wolfgang Griepnek Eutinból, aki rendelkezésemre bocsájtotta a "Bibliographie der deutschsprachigen Reiseliteratur 1700-1810" c. jegyzéket. Ld. ott 002138-5.

8 Kosch i.m. III.k. 2693 o.

9 DBA 1173,271 (Constant von Wurzbach: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. 1856-91.)

10 Johann Georg Meusel: Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen Schriftsteller. (Az 1813. évi lipcsei reprint kiadása) Hildesheim, 1968. XIII.k. 72. o.